

O dialektickém a historickém materialismu (J. V. Stalin, 1938)

Dialektický materialismus je světový názor marxisticko-leninské strany. Tento světový názor se nazývá dialektickým materialismem proto, že jeho způsob nazírání na přírodní jevy, jeho metoda zkoumání přírodních jevů, jeho metoda poznávání těchto jevů je dialektická, a jeho vysvětlení přírodních jevů, jeho pojetí přírodních jevů, jeho teorie materialistická.

Historický materialismus je rozšíření platnosti pouček dialektického materialismu na zkoumání společenského života a aplikací pouček dialektického materialismu na jevy společenského života, na zkoumání společnosti a na studium dějin společnosti.

Marx a Engels, když charakterizují svou dialektickou metodu, odvolávají se obyčejně na Hegela jakožto na filosofa, který zformuloval hlavní rysy dialektiky, To však neznámá, že Marxova a Engelseva dialektika je totožná s dialektikou Hegelovou. Ve skutečnosti Marx a Engels převzali z Hegelovy dialektiky jediné její „racionální jádro“, odhodili hegelovskou idealistickou slupku a rozvinuli dialektiku, aby jí dodali soudobou vědeckou podobu.

„Moje dialektická metoda — pravil Marx — je v základě od Hegelovy metody nejen odlišná, nýbrž je jejím přímým opakem. Pro Hegela je proces myšlení, jež pod jménem ideje přeměňuje dokonce v samostatný subjekt, demiurgem (tvůrcem) skutečna, které představuje jen jeho zevní projev. Pro mne naopak není ideálně nic jiného než materiálně, přesazené do lidské hlavy a v ní přetvořené.“ (K, Marx, Doslov k druhému německému vydání I. svazku „Kapitálu“.)

Marx a Engels, když charakterizují svůj materialismus, odvolávají se obyčejně na Feuerbacha jakožto na filosofa, který zjednal materialismu jeho dřívější platnost. To však neznámá, že Marxův a Engelsev materialismus je totožný s materialismem Feuerbachovým. Ve skutečnosti Marx a Engels převzali z Feuerbachova materialismu jeho „základní jádro“, rozvedli je dále ve vědecko-filosofickou teorii materialismu a odhodili jeho idealistický a nábožensko-ethický nános. Je známo, že Feuerbach, ač byl v základě materialista, odmítal název materialismus. Engels nejdříve prohlásil, že Feuerbach „přes materialistický základ se nezbavil ještě starých idealistických pout“, že „skutečný idealismus Feuerbachův se objeví, jakmile dojdeme k jeho filosofii náboženství a k ethice“. (B. Engels, „Ludvík Feuerbach a vyústění německé klasické filosofie“, Svoboda, 1949, str. 32 a 34.)

Slovo dialektika pochází z řeckého slova „dialego“, což znamená vést rozhovor, vést polemiku. Dialektikou se v starověku rozumělo umění dopít se pravdy odhalováním rozporů v úsudcích odpůrcových a překonáním těchto rozporů. V starověku byli někteří filosofové přesvědčení, že odhalování rozporů v myšlení a střetnutí se protichůdných názorů je nejlepší prostředek k zjištění pravdy. Tento dialektický způsob myšlení, rozšířený později i na přírodní jevy, se přeměnil v dialektickou metodu poznávání přírody, v metodu, která pozorovala přírodní jevy jako věčně se pohybující a měnící, vývoj přírody pak jako výsledek vývoje rozporů v přírodě, jako výsledek vzájemného působení protikladných sil v přírodě.

Ve svém základu je dialektika přímým opakem metafysiky.

1. Marxistická dialektická metoda se vyznačuje těmito hlavními rysy:

a) V protikladu k metafysice zkoumá dialektika přírodu ne jako náhodný shluk věcí a jevů, navzájem odloučených, navzájem izolovaných a na sobě nezávislých, nýbrž jako souvislý jednotný celek, kde věci a jevy jsou vzájemně organicky spjaty, jsou na sobě závislé a vzájemně se podmiňují.

Proto dialektická metoda soudí, že ani jeden jev v přírodě nemůže být pochopen, je-li brán izolovaně, mimo souvislost s okolními jevy, neboť kterýkoli jev v kterékoliv oblasti přírody může být zvrácen v absurdum, je-li zkoumán mimo souvislost s okolními podmínkami, odloučeně od nich, a naopak, kterýkoli jev může být pochopen a zdůvodněn, je-li zkoumán v nerozlučné souvislosti s okolními jevy, ve své podmíněnosti okolními jevy.

b) V protikladu k metafysice zkoumá dialektika přírodu ne jako stav klidu a nehybnosti, ztrnulosti a neměnnosti, nýbrž jako stav nepřetržitého pohybu a změny, nepřetržitě obnovy a vývoje, kdy stále něco vzniká a vyvíjí se, něco hyne a dožívá.

Proto dialektická metoda vyžaduje, aby jevy byly zkoumány nejen s hlediska vzájemné souvislosti a podmíněnosti, nýbrž i s hlediska jejich pohybu, jejich změny a jejich vývoje, s hlediska jejich zrodu a odumírání.

Pro dialektickou metodu je důležité především nikoli to, co se zdá v dané chvíli pevným, začíná však již odumírat, nýbrž to, co vzniká a vyvíjí se, i když to v dané chvíli vypadá nepevné, neboť podle dialektické metody je nezdolné jedině to, co vzniká a vyvíjí se.

„Veškerá příroda — praví Engels — od nejnepatrnější částičky až po největší těleso, od písečných zrnek až po slunce, od prvoků (živá zárodečná buňka — J. St.) až po člověka, je ve věčném vznikání a zanikání, v nepřetržitém toku, v neustálém pohybu a změně“ (B. Engels, „Dialektika přírody“, Svoboda, 1950, str. 31)

Proto — praví Engels — dialektika bere „věci a jejich pojmové snímky hlavně v jejich souvislosti, v jejich sřetení, v jejich pohybu, v jejich vzniku a zániku“ (B. Engels, „Anti-Dühring“, Svoboda, 1949, str. 22.)

c) V protikladu k metafysice dialektika zkoumá proces vývoje nikoli jako prostý proces růstu, při kterém kvantitativní změny nevedou k změnám kvalitativním, nýbrž jako takový vývoj, který postupuje od nepatrných a skrytých kvantitativních změn k změnám zjevným, k změnám základním, k změnám kvalitativním, kdy ke kvalitativním změnám dochází nikoli ponaáhu, nýbrž rychle, náhle, ve formě skoku z jednoho stavu do druhého, nikoli náhodně, nýbrž zákonitě, kdy k nim dochází vlivem nakupení nepozorovatelných a postupných kvantitativních změn.

Proto dialektická metoda praví, že proces vývoje je nutno chápat nikoli jako pohyb v kruhu, nikoli jako prosté opakování toho, co už tu bylo, nýbrž jako pohyb postupující, jako pohyb ve vzestupné linii, jako přechod od starého kvalitativního stavu ke kvalitativnímu stavu novému, jako vývoj od prostého k složitějšímu, od nižšího k vyššímu.

„Příroda — praví Engels — je zkušebním kamenem dialektiky a musíme Moderní přírodovědě přiznat, že pro tuto zkoušku dodala nanejvýš bohatý, každým dnem se hromadící materiál, a tím dokázala, že v přírodě, konec konců, se všechno děje dialekticky, a nikoli metafysicky, že příroda se nepohybuje ve věčné jednotvárnosti stále se opakujícího kruhu, nýbrž že prodělává skutečné dějiny. Zde je nutno jmenovat především Darwina, který metafysickému pojetí přírody zasadil nejmocnější

ránu svým důkazem, že celá nynější organická příroda, rostlinstvo a živočišstvo, a tudíž i člověk, jsou produktem miliony let trvajících vývojového procesu.“ (B. Engels, „Anti-Dühring“, Svoboda, 1949, str. 28.)

Engels, když charakterizuje dialektický vývoj jako přechod od kvantitativních změn k změnám kvalitativním, praví:

„Ve fyzice... je každá změna zvratem kvantity v kvalitu, důsledkem kvantitativní změny množství pohybu nějaké formy, které je látce vlastní nebo je jí předáno. Tak na př. stupeň teploty vody nemá zprvu žádný význam pro její kapalně skupenství; potom však, je-li teplota tekuté vody zvyšována nebo snižována, nastává okamžik, kdy se toto skupenství změní a voda se promění v prvním případě v páru, v druhém v led ... Stejně je zapotřebí jisté minimální intenzity proudu, aby se platinový drát elektrické žárovky rozžhavlil; stejně má každý kov svou teplotu tavení; stejně má každá kapalina za daného tlaku určitý bod mrazu a varu — pokud nám naše prostředky dovolují dosáhnout příslušné teploty; stejně má posléze i každý plyn svůj kritický bod, kdy jej stlačení a ochlazování může zkapalnit... tak zvané fyzikální konstanty (body zvratu z jednoho skupenství do druhého — J. SL.) nejsou většinou nic jiného než označení uzlových bodů, kdy kvantitativní (změna) přidání nebo ubrání pohybu způsobuje kvalitativní změnu skupenství té které látky, kdy se tedy kvantita zvrací v kvalitu.“ (B. Engels, „Dialektika přírody“, Svoboda, 1950, str. 58 a 59.)

Engels, přecházející dále k chemii, pokračuje:

„Chemii je možno nazvat vědou o kvalitativních změnách látek, způsobených změněným kvantitativním složením. To věděl už sám Hegel... Vezměme kyslík: spojí-li se v jednu molekulu tři atomy, a nikoli jako obvykle dva, dostáváme ozon, látku, která se zápachem a účinkem jasně liší od obyčejného kyslíku. A co říci o různých poměrech, v kterých se kyslík slučuje s dusíkem nebo sírou. při čemž vždy vzniká látka kvalitativně odlišná od všech ostatních!“ (B. Engels, „Dialektika přírody“, Svoboda, 1950, str. 58 a 59.)

Když pak Engels kritizuje: Dühringa, který z plných plic spílá Hegelovi a hned potají přejímá od něho známou poučku, že přechod z říše nevnímajícího světa do říše vnímání, z říše anorganického světa do říše organického života je skok do nového stavu, praví:

„To je zcela hegelovská uzlová čára proporcí míry, kdy pouhé kvantitativní přibývání nebo ubývání vyvolává v určitých uzlových bodech kvalitativní skok, na př. u ohřívání nebo ochlazování vody, kde bod varu a bod mrazu jsou uzly, v kterých se uskutečňuje — za normálního tlaku — skok do nového skupenství, kdy se ledy kvantita zvrací v kvalitu.“ (B. Engels, „Anti-Dühring“, Svoboda, 1949, str. 42.)

d) V protikladu k metafyzice vychází dialektika z toho, že přírodním věcem, přírodním jevům jsou vlastní vnitřní rozpory, neboť všechny mají svou zápornou a kladnou stránku, svou minulost a budoucnost, to své, co dožívá, a to své, co se vyvíjí, že boj těchto protikladů, boj mezi starým a novým, mezi tím, co odumírá, a tím, co se rodí, mezi tím, co dožívá, a tím, co se vyvíjí, tvoří vnitřní náplň vývojového procesu, vnitřní náplň zvratu kvantitativních změn v změny kvalitativní.

Proto dialektická metoda soudí, že proces vývoje od nižšího k vyššímu probíhá nikoli jako harmonické rozvíjení jevů, nýbrž jako vyjevování se rozporů, které jsou vlastní věcem a jevům, jako „boj“ protikladných tendencí, působících na základě těchto rozporů.

„Dialektika ve vlastním smyslu — praví Lenin — je zkoumání rozporu v samé podstatě věci“ (Lenin, „Filosofické sešity“, ruský, str. 263.)

A dále:

„Vývoj je „boj“ protikladů“ (Lenin, „Materialismus a empiriokriticismus“, Družstvo Dílo, 1945, str. 281.)

To jsou, stručně řečeno, hlavní rysy marxistické dialektické metody.

Není těžké pochopit, jak obrovský význam má rozšíření platnosti pouček dialektické metody na zkoumání společenského života a na studium dějin společnosti, jak obrovský význam má aplikace těchto pouček na dějiny společnosti, na praktickou činnost proletářské strany.

Není-li na světě izolovaných jevů, jsou-li všechny jevy vzájemně spjaty a podmiňují-li se vzájemně, je jasné, že každý společenský řád a každé společenské hnutí v dějinách je třeba hodnotit nikoli s hlediska „věčné spravedlnosti“ nebo nějaké jiné apriorní ideje, jak činí mnohdy historikové, nýbrž s hlediska podmínek, které vytvořily tento řád a toto společenské hnutí a s nimiž jsou spjaty.

Otrokářský řád je s hlediska moderních poměrů absurdnost, protipřirozená hloupost. Otrokářský řád je za rozkladu prvobytného pospolného řádu zjev zcela pochopitelný a zákonitý, jelikož znamená krok vpřed v porovnání s prvobytným pospolným řádem.

Požadavek buržoasně demokratické republiky byl v době, kdy existoval carismus a buržoasní společnost, řekněme roku 1905 v Rusku, požadavkem zcela pochopitelným, správným a revolučním, neboť buržoasní republika znamenala tehdy krok vpřed. Požadavek buržoasně demokratické republiky je za našich nynějších poměrů v Sovětském svazu požadavkem nesmyslným a kontrarevolučním, neboť buržoasní republika je v porovnání se sovětskou republikou krokem zpět.

Všechno závisí na podmínkách, na místě a času.

Je pochopitelné, že bez takového historického způsobu posuzování společenských jevů nemůže existovat a vyvíjet se historická věda, neboť jedině takový způsob posuzování chrání historickou vědu před tím, aby se z ní nestal chaos náhod a klubko nejnesmyslnějších omylů.

Dále. Je-li svět v ustavičném pohybu a vývoji, je-li odumírání starého a narůstání nového vývojovým zákonem, pak je jasné, že již neexistují „neotřesitelné“ společenské pořádky, „věčné principy“ soukromého vlastnictví a vykořisťování, „věčné ideje“ podřízení rolnictva statkářům a dělnictva kapitalistům.

Kapitalistický řád je tedy možno nahradit řádem socialistickým tak, jako byl kdysi feudální řád nahrazen řádem kapitalistickým.

Je tedy zapotřebí orientovat se nikoli na ony vrstvy společnosti, které se už nerozvíjejí, i když jsou nyní převládající silou, nýbrž na ony vrstvy, které se rozvíjejí, mají budoucnost, i když nyní silou převládající nejsou.

V osmdesátých letech minulého století, v době, kdy marxisté bojovali proti narodníkům, tvořil proletariát v Rusku nepatrnou menšinu v porovnání s individuálním rolnictvem, tvořícím převážnou většinu obyvatelstva. Proletariát se však jako třída rozvíjel, kdežto rolnictvo se jako třída rozpadalo. A právě proto, že se proletariát jako třída rozvíjel, marxisté se orientovali na proletariát. A nezmýlili se, neboť, jak známo, proletariát vyrostl potom z nevelké síly v prvořadou historickou a politickou sílu.

Nechce-li se tedy někdo v politice dostat na scenář, musí hledět vpřed, a nikoli zpět.

Dále. Je-li vývojovým zákonem, že pozvolné kvantitativní změny se zvracejí v rychlé a náhlé změny kvalitativní, pak je jasné, že revoluční převraty, prováděné utiskovanými třídami, jsou zjevy naprosto přirozené a nezbytné.

Přechod od kapitalismu k socialismu a osvobození dělnické třídy od kapitalistického útisku může být tedy provedeno nikoli pozvolnými změnami, nikoli reformami, nýbrž jen kvalitativními přeměnami kapitalistického řádu, revolucí.

Nechce-li se tedy někdo v politice dostat na scestí, musí být revolucionářem, a nikoli reformistou.

Dále. Probíhá-li vývoj jako vyjevování se vnitřních rozporů, jako střetání se protikladných sil na podkladě těchto rozporů, Vedoucí k překonání těchto rozporů, pak je jasné, že třídní boj proletariátu je zjev zcela přirozený a nevyhnutelný.

Rozpory kapitalistického řádu nesmějí být tedy zastírány, nýbrž odhalovány a rozuzlovány, třídní boj nesmí být tlumen, nýbrž doveden do konce.

Nechce-li se tedy někdo v politice dostat na scestí, musí provádět nesmiřitelnou třídní proletářskou politiku, a nikoli reformistickou politiku, snažící se uvést v soulad zájmy proletariátu a buržoasie, nikoli kompromisnickou politiku „vrůstání“ kapitalismu do socialismu.

Tak se to má s marxistickou dialektickou metodou, aplikujeme-li ji na společenský život, na dějiny společnosti.

Marxistický filosofický materialismus je ve svém základě přímým opakem filosofického idealismu.

2. Marxistický filosofický materialismus se vyznačuje těmito hlavními rysy:

a) V protikladu k idealismu, který pokládá svět za ztělesnění „absolutní ideje“, „světového ducha“, „vědomí“, vychází Marxův filosofický materialismus z toho, že svět je podle své přirozenosti materiální, že mnohotvárné jevy ve světě jsou různé druhy pohybující se hmoty, že vzájemná souvislost a vzájemná podmíněnost jevů, zjišťované dialektickou metodou, jsou zákonitostmi vývoje pohybující se hmoty, že svět se vyvíjí podle zákonů pohybu hmoty a naprosto nepotřebuje žádného „světového ducha“.

„Ostatně, materialistický světový názor — praví Engels — neznamená dále nic než prostě chápat přírodu tak, jaká je, a nic cizího k ní nepřidávat“ (B. Engels, „Ludvík Feuerbach a vyústění německé klasické filosofie“, Svoboda, 1949, str. 30.)

Lenin, zmiňuje se o materialistickém názoru antického filosofa Hérakleita, podle něhož „svět, jediný ze všeho, nebyl stvořen nikým z bohů ani z lidí, nýbrž byl, jest a bude věčně živým ohněm zákonitě se vzněcujícím a zákonitě uhasínajícím“, poznamenává: „Velmi dobré vysvětlení principů dialektického materialismu“ (Lenin, „Filosofické sešity“, ruský, str. 318).

b) V protikladu k idealismu, který tvrdí, že reálně existuje jen naše vědomí, že materiální svět, bytí a příroda existují jen v našem vědomí, v našich vjemech, představách a pojmech, vychází marxistický filosofický materialismus z toho, že hmota, příroda a bytí jsou objektivní realitou, existující mimo vědomí a nezávisle na něm, že hmota je prvotní, jelikož je zdrojem počitků, představ a vědomí, kdežto vědomí je druhotné, odvozené, jelikož je odrazem hmoty, odrazem bytí, že myšlení je produktem hmoty, která dosáhla ve svém vývoji vysokého stupně dokonalosti, totiž produktem mozku, mozek pak orgánem myšlení, že proto nesmíme odlučovat myšlení od hmoty, nechceme-li propadnout hrubému omylu.

„Nejvyšší otázkou veškeré filosofie — praví Engels — je otázka poměru myšlení k bytí, ducha k přírodě... Podle toho, jak filosofové odpovídali na tuto otázku, rozštěpili se na dva velké tábory. Ti, kdož hájili prvotnost ducha proti přírodě... utvořili tábor idealismu. Ostatní, kteří pokládali přírodu za prvotní, patří k různým školám materialismu ...“ (B. Engels, „Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie“, Svoboda, 1949, str. 25.)

A dále:

„Hmotný, smyslově vnímatelný svět, k němuž sami patříme, je jediné skutečno... Naše vědomí a myšlení, ať se zdá jakkoli nadsmyslné, je výtvořem hmotného, tělesného orgánu, mozku... Hmota není výtvořem ducha, nýbrž duch sám je jen nejvyšším produktem hmoty“ (tamtéž, str. 29.)

Marx, pojednávaje o otázce hmoty a myšlení, praví:

„Myšlenku nelze oddělit od hmoty, která myslí. Hmota je subjektem všech změn“ (K. Marx a B. Engels, „Svatá rodina“)

Lenin, když charakterizuje marxistický filosofický materialismus, praví:

„Materialismus vůbec pokládá objektivně reálné bytí (hmotu) za nezávislé na vědomí, vnímání a zkušenosti. Vědomí... je jen odrazem bytí, v nejlepším případě přibližně věrným (adekvátním, ideálně přesným) jeho odrazem“ (Lenin, „Materialismus a empiriokriticismus“, Družstvo Dílo, 1945, Str. 249.)

A dále:

- a) „Hmota je to, co působí na naše smyslové orgány, vyvolává počitek; hmota je objektivní realita, daná nám v počitku ... Hmota, příroda, bytí, fyzické je prvotní, kdežto duch, vědomí, počitek, psychické je druhotné“ (Tamtéž, str. 109—110.)
- b) „Obraz světa je obrazem toho, jak se hmota pohybuje a jak „hmota myslí“ * (Tamtéž, str. 269.)
- c) „Mozek je orgánem myšlení“ (Tamtéž, str. 114.)

c) V protikladu k idealismu, který popírá možnost poznání světa a jeho zákonitostí, nevěří v jistotu našich poznatků, neuznává objektivní pravdu a soudí, že svět je pln „věcí o sobě“, které nemohou být nikdy vědou poznány — marxistický filosofický materialismus vychází z toho, že svět a jeho zákonitosti jsou plně poznatelné, že naše poznatky přírodních zákonů, ověřené zkušeností, praxí, jsou poznatky hodnověrné, mající význam objektivních pravd, že ve světě není nepoznatelných věcí, nýbrž že jsou jen věci ještě nepoznané, které budou objeveny a poznány úsilím vědy a praxe.

Engels, kritizuje poučku Kantovu a jiných idealistů o nepoznatelnosti světa a nepoznatelných „věcech o sobě“ a obhajuje známou materialistickou poučku o hodnověrnosti našich poznatků, píše:

„Nejpádnějším vyvrácením těchto a všech ostatních filosofických vrtochů je praxe, totiž experiment a industrie. Můžeme-li dokázat správnost svého pojetí nějakého přírodního úkazu tím, že jej sami uděláme, že jej vytvoříme z jeho podmínek, že jej nadto donutíme, aby sloužil našim účelům, pak jsme učinili konec kantovské nepostižitelné „věci o sobě“. Chemické látky, vznikající v rostlinných a živočišných organismech, zůstávaly takovými „věcmi o sobě“ tak dlouho, dokud je organická chemie nezačala jednu po druhé vytvářel; tím se stala z „věci o sobě“ věc pro nás, jako např. mořenové barvivo, alizarin, které už nepěstujeme na poli v kořincích mořeny, nýbrž vyrábíme mnohem levněji a prostěji z kameno-uhelného dehtu. Koperníkova sluneční soustava byla po tři sta let hypothesou, na niž bylo možno sázet sto tisíc, deset tisíc proti jedné, ale přece to byla jen

hypothesa. Když však Leverrier na základě dat, daných touto soustavou, vypočítal nejenom, že musí existovat ještě jedna, dosud neznámá planeta, nýbrž i na kterém místě stojí na nebi, a když potom Galle tuto planetu skutečně našel, pak byla Koperníková soustava dokázána“ (B, Engels, „Ludvík. Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie“, Svoboda, 1949, str. 19, 20.)

Lenin, vytykáje Bogdanovovi, Bazarovovi, Juškevičovi a jiným Machovým stoupencům fideismus (reakční theorie, dávající přednost víře před vědou) a obhájí známou materialistickou poučku, že naše vědecké poznatky o zákonitostech v přírodě jsou zcela jisté, že vědecké zákony jsou objektivní pravdou, praví:

„Soudobý fideismus naprosto nezavrhuje vědu; odmítá jen „upřílišněné nároky“ vědy, a to nárok na objektivní pravdu. Existuje-li objektivní pravda (jak soudí materialisté) a je-li přírodověda, obrážející vnější svět v „zkušenosti“ člověka, samojediná s to podávat nám objektivní pravdu, pak jakýkoli fideismus je absolutně vyvrácen.“ (Lenin, „Materialismus a empiriokriticismus,“ Družstvo Dílo, 1945, str. 94.)

Takové jsou stručně vylíčené charakteristické rysy marxistického filosofického materialismu.

Lze snadno pochopit, jak velký význam má rozšíření platnosti pouček filosofického materialismu na zkoumání společenského života, na studium dějin společnosti, jak velký význam má aplikace těchto pouček na dějiny společnosti, na praktickou činnost proletářské strany.

Jestliže spojitost přírodních jevů a jejich vzájemná podmíněnost jsou zákonitostmi vývoje přírody, pak z toho vyplývá, že spojitost a vzájemná podmíněnost jevů společenského života rovněž nejsou náhodné, nýbrž že jsou zákonitostmi vývoje společnosti.

Společenský život a dějiny společnosti přestávají tedy být shlukem „nahodilostí“, neboť dějiny společnosti jsou pak zákonitým vývojem společnosti a studium dějin společnosti se stává vědou.

Praktická činnost proletářské strany se tedy nesmí opírat o zbožná přání „vynikajících osobností“, o požadavky „rozumu“, „všeobecné morálky“ atd., nýbrž o zákonitosti vývoje společnosti, o zkoumání těchto zákonitostí.

Dále. Je-li svět poznatelný, jsou-li naše poznatky o zákonech vývoje přírody hodnověrné, mají-li význam objektivní pravdy, pak z toho vyplývá, že společenský život a vývoj společnosti jsou rovněž poznatelné a vědecká zjištění o zákonech vývoje společnosti jsou zjištění hodnověrná, že mají význam objektivních pravd.

Věda o dějinách společnosti, přes veškerou složitost jevů společenského života, může se tedy stát stejně exaktní vědou jako, řekněme, biologie, tedy vědou, schopnou používat vývojových zákonů společnosti při aplikaci na praxi.

Proletářská strana se tedy musí ve své praktické činnosti řídit nikoli nějakými náhodnými pohnutkami, nýbrž vývojovými zákony společnosti, konkrétními závěry z těchto zákonů.

Socialismus se tedy ze snu o lepší budoucnosti lidstva přeměňuje ve vědu.

Spojení vědy a praktické činnosti, spojení theorie a praxe, jejich jednota se tedy musí stát vodítkem proletářské strany.

Dále. Jestliže příroda, bytí, materiální svět je prvotní, kdežto vědomí a myšlení druhotné, odvozené, jestliže materiální svět je objektivní realitou, existující nezávisle na vědomí lidí, kdežto vědomí je zrcadlením této objektivní reality, pak z toho vyplývá, že materiální život společnosti, její bytí, je

rovněž prvotné, kdežto její duchovní život druhotný, odvozený, že materiální život společnosti je objektivní realitou, existující nezávisle na vůli lidí, kdežto duchovní život společnosti je odrazem této objektivní reality, odrazem bytí.

Zdroj utváření duchovního života společnosti, původ společenských idejí, společenských teorií, politických názorů a Politických institucí nesmí být tedy hledán v idejích, teoriích, názorech a politických institucích samých, nýbrž v podmínkách materiálního života společnosti, v společenském bytí, jehož odrazem jsou tyto ideje, teorie, názory atd.

Jestliže se v různých obdobích dějin společnosti vyskytují různé společenské ideje, teorie, názory a politické instituce, jestliže za otrokářského řádu nacházíme jiné společenské ideje, teorie, názory a politické instituce než za feudalismu, a za kapitalismu opět jiné, vysvětluje se to tedy nikoli „přírozeností“, „povahou“ idejí, teorií, názorů a politických institucí samých, nýbrž různými podmínkami materiálního života společnosti v různých obdobích společenského vývoje.

Jaké je bytí společnosti, jaké jsou podmínky materiálního života společnosti, takové jsou její ideje, teorie, politické názory a politické instituce.

Marx o tom praví:

„Bytí lidí není určováno jejich vědomím, nýbrž naopak jejich vědomí je určováno jejich společenským bytím“ (K. Marx, „Předmluva ke kritice politické ekonomie“, Svoboda, 1950, str. 7.)

Aby tedy proletářská strana v politice nesešla na scestí a nepropadla pouhému blouznění, musí ve své činnosti vycházet nikoli z abstraktních „zásad lidského rozumu“, nýbrž z konkrétních podmínek materiálního života společnosti jakožto rozhodujícího činitele společenského vývoje, nikoli ze zbožných přání „velikých lidí“, nýbrž z reálných potřeb vývoje materiálního života společnosti.

Ztroskotání utopistů, jakož i narodníků, anarchistů a eserů se mimo jiné vysvětluje tím, že neuznávali primární roli podmínek materiálního života společnosti ve vývoji společnosti, a propadající idealismu, budovali svou činnost v praxi ne na základě potřeb vývoje materiálního života společnosti, nýbrž nezávisle na nich a proti nim, budovali ji na základě „ideálních plánů“ a „universálních projektů“, odtržených od reálného života společnosti.

Síla a životnost marxismu-leninismu spočívá v tom, že se řídí ve své činnosti v praxi právě potřebami vývoje materiálního života společnosti a nikdy se neodtrhuje od reálného života společnosti.

Z Marxových slov však nevyplývá, že společenské ideje, teorie, politické názory a politické instituce nemají pro život společnosti význam, že nepůsobí zpětně na společenské bytí, na vývoj materiálních podmínek života společnosti. Pojednáváli jsme zde zatím o původu společenských idejí, teorií, názorů a politických institucí, o jejich vzniku, o tom, že duchovní život společnosti je odrazem podmínek jejího materiálního života. Pokud jde o význam společenských idejí, teorií, názorů a politických institucí, pokud jde o jejich úlohu v dějinách, pak historický materialismus jejich závažnou úlohu a význam v životě společnosti a v dějinách lidstva nejenom nepopírá, nýbrž naopak zdůrazňuje.

Společenské ideje a teorie bývají různé. Existují staré ideje a teorie, které se přežily a slouží zájmům dožívajících sil společnosti. Jejich význam záleží v tom, že brzdí vývoj společnosti, její postup vpřed. Existují nové, progresivní ideje a teorie, sloužící zájmům progresivních sil společnosti. Jejich význam záleží v tom, že usnadňují vývoj společnosti, její postup vpřed, při čemž

nabývají tím většího významu, čím přesněji vyjadřují potřeby vývoje materiálního života společnosti.

Nové společenské ideje a teorie vznikají teprve tehdy, když vývoj materiálního života společnosti vytyčil před společností nové úkoly. Když však vznikly, stávají se tylo ideje a teorie velmi závažným činitelem, usnadňujícím vyřešení nových úkolů, kladených vývojem materiálního života společnosti, usnadňujícím postup společnosti vpřed. V tom se zračí nesmírný organisující, mobilisující a přetvářející význam nových idejí, nových teorií, nových politických názorů, nových politických institucí. Nové společenské ideje a teorie vznikají vlastně právě proto, že jsou pro společnost nezbytné, že bez jejich organisujícího, mobilisujícího a přetvářejícího působení není možno vyřešit úkoly vývoje materiálního života společnosti, pro které dozrály podmínky. Nové společenské ideje a teorie, které vznikly na podkladě nových úkolů, kladených vývojem materiálního života společnosti, si klesť cestu, zmocňují se lidových mas, mobilisují je a organisují je proti dožívajícím silám společnosti, a tím usnadňují svržení dožívajících sil společnosti, brzdících vývoj materiálního života společnosti.

Tak společenské ideje, teorie a politické instituce, vzniklé na podkladě dozrálých úkolů vývoje materiálního života společnosti a společenského bytí, samy potom působí na společenské bytí, na materiální život společnosti a vytvářejí podmínky, nezbytné k tomu, aby rozřešení dozrálých úkolů materiálního života společnosti bylo dovedeno do konce a aby byl umožněn jeho další vývoj.

O tom praví Marx:

„Theorie se stává materiální silou, jakmile ovládne masy“ (K. Marx, „Úvod ke kritice Hegelovy filosofie práva“ (čes, vyd. ve spisku Marz-Engels „O historickém materialismu“, str. 37.)

Aby tedy proletářská strana měla možnost působit na podmínky materiálního života společnosti a urychlit jejich vývoj, Urychlit jejich zdokonalení, musí se řídit takovou společenskou teorií, takovou společenskou ideou, která správně vyjadřuje Potřeby vývoje materiálního života společnosti, a je proto s to Uvést do pohybu široké lidové masy, zmobilisovat je a zorganizovat z nich velikou armádu proletářské strany, odhodlanou potříti reakční síly a proklesť cestu progresivním silám společnosti.

Ztroskotání „ekonomistů“ a menševiků lze mimo jiné vysvětlit tím, že neuznávali mobilisující, organisující a přetvářející roli progresivní teorie, progresivní ideje, že propadajíce vulgárnímu materialismu, vymezovali jim úlohu téměř nicotnou, a tudíž odsuzovali stranu k pasivitě, k živoření.

Síla a životnost marxismu-leninismu spočívá v tom, že se řídí progresivní teorií, správně tlumočící potřeby vývoje materiálního života společnosti, že vymezuje teorii patřičné místo a že pokládá za svou povinnost plně využít její mobilisující, organisující a přetvářející síly.

Tak řeší historický materialismus otázku poměru mezi společenským bytím a společenským vědomím, mezi podmínkami vývoje materiálního života a vývojem duchovního života společnosti.

3. Historický materialismus:

Zbývá vyjasnit otázku, co se s hlediska historického materialismu rozumí „podmínkami materiálního života společnosti“, které konec konců určují tvářnost společnosti, její ideje, názory, politické instituce atd.

Co jsou vlastně „podmínky materiálního života společnosti“, jaké jsou jejich význačné rysy?

Není pochyby, že v pojmu „podmínky materiálního života společnosti“ je zahrnuta především příroda, obklopující společnost, geografické prostředí, které je jednou z nezbytných a trvalých podmínek materiálního života společnosti a které pochopitelně ovlivňuje vývoj společnosti. Jaký je význam geografického prostředí pro vývoj společnosti? Není snad geografické prostředí hlavním činitelem, který určuje tvářnost společnosti, povahu společenského řádu lidí, přechod od jednoho řádu k druhému?

Historický materialismus odpovídá na tuto otázku záporně.

Geografické prostředí je nesporně jednou z trvalých a nezbytných podmínek vývoje společnosti a pochopitelně ovlivňuje vývoj společnosti, urychluje nebo zpomaluje proces jejího vývoje. Avšak jeho vliv není vlivem určujícím, jelikož změny a vývoj společnosti se dějí mnohem rychleji než změny a vývoj geografického prostředí. Za tři tisíce let se v Evropě už vystřídaly tři různé společenské řády: prvobytný pospolný řád, otrokářský řád a feudální řád; ve východní části Evropy, v Sovětském svazu se vystřídaly dokonce čtyři společenské řády. Zatím však se za toto období geografické podmínky v Evropě buď nezměnily vůbec, nebo se změnily tak nepatrně, že to geografie ani nezaznamenává. To je také pochopitelné. Poněkud závažnější změny geografického prostředí vyžadují milionů let, kdežto i pro nejzávažnější změny společenského řádu lidí postačí několik set nebo jeden až dva tisíce let.

Z toho však vyplývá, že geografické prostředí nemůže být hlavní příčinou, určující příčinou společenského vývoje, neboť to, co se desetitisíce let téměř nemění, nemůže být hlavní příčinou vývoje toho, co prochází podstatnými změnami v průběhu staletí.

Je dále nepochybné, že růst obyvatelstva, ta neb ona hustota obyvatelstva je rovněž zahrnuta v pojmu „podmínky materiálního života společnosti“, neboť lidé jsou nezbytným faktorem podmínek materiálního života společnosti, a není-li tu jistý minimální počet lidí, nemůže být ani materiálního života společnosti. Není snad růst obyvatelstva oním hlavním činitelem, který určuje povahu společenského řádu lidí?

Historický materialismus odpovídá na tuto otázku rovněž záporně.

Růst obyvatelstva má ovšem vliv na vývoj společnosti, usnadňuje nebo zpomaluje vývoj společnosti, nemůže však být hlavním činitelem vývoje společnosti a jeho vliv na vývoj společnosti nemůže být vlivem určujícím, jelikož růst obyvatelstva sám o sobě neskýtá klíč k objasnění, proč na místo určitého společenského řádu nastupuje zrovna ten a ten nový řád a nikoli nějaký jiný, proč na místo prvobytného pospolného řádu nastupuje zrovna řád otrokářský, na místo řádu otrokářského řád feudální, na místo řádu feudálního řád buržoasní, a ne nějaký jiný.

Kdyby růst obyvatelstva byl určujícím činitelem společenského vývoje, pak by větší hustota obyvatelstva neodvratně musela vyvolat k životu společenský řád patřičně vyššího typu.

Ve skutečnosti však tomu tak není. Hustota obyvatelstva v Číně je čtyřikrát větší než ve Spojených státech, avšak Spojené státy jsou na vyšší úrovni společenského vývoje než Čína, neboť v Číně stále ještě vládne polofeudální řád, kdežto Spojené státy už dávno dosáhly nejvyššího stadia kapitalistického vývoje. Hustota obyvatelstva v Belgii je devatenáctkrát větší než ve Spojených státech a šestadvacetkrát větší než v Sovětském svazu, avšak Spojené státy jsou na vyšší úrovni společenského vývoje než Belgie, a za Sovětským svazem se Belgie opozdila o celou historickou epochu, neboť v Belgii vládne kapitalistický řád, kdežto Sovětský svaz už skoncoval s kapitalismem a ve své zemi nastolil řád socialistický.

Z toho tedy vyplývá, že růst obyvatelstva není a nemůže být hlavním činitelem vývoje společnosti, určujícím povahu společenského řádu a tvářnost společnosti.

a) V čem tedy vlastně záleží hlavní činitel v systému podmínek materiálního života společnosti, který určuje tvářnost společnosti, povahu společenského řádu, vývoj společnosti od jednoho řádu k druhému?

Takového činitele spatřuje historický materialismus v způsobu dobývání prostředků k životu, nezbytných pro existenci lidí, v způsobu výroby materiálních statků — potravu, oděvu, obuvi, bydliště, paliva, výrobních nástrojů atd., nezbytných k tomu, aby společnost mohla žít a rozvíjet se.

Aby bylo možno žít, je zapotřebí mít potravu, oděv, obuv, bydliště, palivo atp. Aby bylo možno mít tyto materiální statky, je třeba je vyrábět. A aby bylo možno je vyrábět, je zapotřebí výrobních nástrojů, s jejichž pomocí lidé vyrábějí potravu, oděv, obuv, bydliště, palivo atp., je zapotřebí umět vyrábět tyto nástroje, je dlužno umět těchto nástrojů používat.

Výrobní nástroje, s jejichž pomocí jsou vyráběny materiální statky, lidé, kteří uvádějí výrobní nástroje do pohybu a produkuje materiální statky, neboť mají jistou výrobní zkušenost a pracovní zručnost — všechny tyto faktory dohromady tvoří výrobní síly společnosti.

Avšak výrobní síly jsou jen jednou stránkou výroby, jen jednou stránkou výrobního způsobu, v které se zračí vztah lidí k přírodním věcem a silám, používaným k výrobě materiálních statků. Druhou stránkou výroby, druhou stránkou výrobního způsobu jsou vzájemné vztahy lidí v procesu výroby, výrobní vztahy lidí. Lidé bojují s přírodou a využívají přírodu k výrobě materiálních statků nikoli navzájem izolováni, nikoli jako navzájem odloučení jednotlivci, nýbrž pospolu, ve skupinách, ve společnostech. Výroba je proto vždycky a za všech okolností výrobou společenskou. Lidé, vyrábějící materiální statky, zřizují mezi sebou ty neb ony vzájemné vztahy ve výrobě, ty neb ony výrobní poměry. Tyto poměry mohou být vztahy spolupráce a vzájemné pomoci lidí, kteří nejsou vykořisťováni, mohou to být vztahy nadvlády a podřízenosti, mohou to být konečně přechodné vztahy, na přechodu od jedné formy výrobních poměrů k druhé. Ať už jsou však výrobní poměry jakékoli, jsou — vždycky a za jakýchkoli řádů — stejně nezbytným faktorem výroby jako produktivní síly společnosti.

„Ve výrobě — praví Marx — působí lidé nejen na přírodu, nýbrž také na sebe navzájem. Vyrábějí jen tím, že určitým způsobem spolupracují a své práce navzájem směřují. Aby vyráběli, vstupují do určitých vzájemných vztahů a poměrů, a jen v rámci těchto společenských vztahů a poměrů se uskutečňuje jejich působení na přírodu, výroba“ (K. Marx, „Námezdní práce a kapitál“, Svoboda, 1949, str. 38.)

Tudíž výroba, výrobní způsob zahrnuje v sobě jak výrobní síly společnosti, tak i výrobní vztahy lidí, a je tedy reálným výrazem jejich jednoty v procesu výroby materiálních statků.

b) První zvláštnost výroby záleží v tom, že výroba nikdy nezůstává dlouhou dobu na jednom bodu, že je ustavičně ve stavu změny a vývoje, při čemž změny ve výrobním způsobu nezbytně vyvolávají změnu celého společenského řádu, společenských idejí, politických názorů a politických institucí, vyvolávají přestavbu veškerého společenského a politického systému. Na různých stupních vývoje používají lidé různých výrobních způsobů, nebo, prostěji řečeno, vedou různý způsob života. Za prvobytné pospolnosti existuje jiný výrobní způsob než za otroctví, za feudalismu opět jiný atd. Ve shodě s tím bývá různý i společenský řád lidí, jejich duchovní život, jejich názory a jejich politické instituce.

Jaký výrobní způsob má společnost, takovou je v podstatě i sama společnost, takové jsou její ideje a teorie, politické názory a instituce.

Nebo prostěji řečeno: jaký je způsob života lidí, takový je způsob jejich myšlení.

To znamená, že dějiny vývoje společnosti jsou především dějinami vývoje výroby, dějinami výrobních způsobů, které se navzájem střídají během staletí, dějinami rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů lidí.

Dějiny společenského vývoje jsou tedy zároveň dějinami výrobců, materiálních statků samých, dějinami pracujících mas, které jsou hlavními činiteli výrobního procesu a vyrábějí materiální statky, nezbytné k existenci společnosti.

Historická věda, chce-li být skutečně vědou, nemůže tedy už omezovat dějiny společenského vývoje na skutky králů a vojevůdců, na činy „dobyvatelů“ a „podmanitelů“ států, nýbrž musí především věnovat pozornost dějinám výrobců materiálních statků, dějinám pracujících mas, dějinám národů.

Klíč k poznání zákonů dějin společnosti je tedy zapotřebí hledat nikoli v hlavách lidí, v názorech a ideách společnosti, nýbrž ve výrobním způsobu, používaném společností v tom kterém historickém období — v ekonomice společnosti.

Nejprřednějším úkolem historické vědy je tedy prozkoumat a objevit zákony výroby, zákony rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů, zákony hospodářského vývoje společnosti.

Proletářská strana, chce-li být skutečnou stranou, musí si tedy především osvojit znalost zákonů rozvoje výroby, znalost zákonů hospodářského vývoje společnosti.

Nechce-li se tedy proletářská strana v politice dostat na scénu, musí vycházet jak při tvoření svého programu, tak i při své činnosti především ze zákonů vývoje výroby, ze zákonů hospodářského vývoje společnosti.

c) Druhá zvláštnost výroby záleží v tom, že její změny a její vývoj začínají vždycky změnami a vývojem výrobních sil, především změnami a vývojem výrobních nástrojů. Výrobní síly jsou tedy nejrychleji se měnícím a nejrevolučnějším faktorem výroby. Nejdříve se mění a rozvíjejí produktivní síly společnosti, a potom, v závislosti na těchto změnách a ve shodě s nimi — se mění výrobní vztahy lidí, hospodářské vztahy lidí. To však neznamená, že výrobní poměry nepůsobí na rozvoj výrobních sil a že výrobní síly nezávisí na výrobních poměrech. Výrobní poměry, vyvíjejíce se v závislosti na rozvoji výrobních sil, samy zase zpětně působí na vývoj výrobních sil, urychlují jej nebo zpomalují. Přitom je nutno zaznamenat, že výrobní poměry nemohou příliš dlouho zůstat pozadu za růstem výrobních sil a být s ním v rozporu, jelikož výrobní síly se mohou plně rozvíjet jedině tehdy, jsou-li výrobní poměry v souladu s povahou a stavem výrobních sil a skýtají-li volný prostor rozvoji výrobních sil. Proto, ať výrobní poměry zůstávají sebevíce pozadu za rozvojem výrobních sil, musí se — dříve nebo později — dostat do souladu (a skutečně se tak děje) s úrovní vývoje výrobních sil, s povahou výrobních sil. Jinak by to znamenalo podstatné porušení jednoty výrobních sil a výrobních poměrů v systému výroby, podstatnou poruchu v celkovém procesu výroby, krizi výroby, zkázu výrobních sil.

Příkladem nesouladu výrobních poměrů s povahou výrobních sil, příkladem konfliktu mezi nimi mohou být hospodářské krize v kapitalistických zemích, kde soukromokapitalistické vlastnictví výrobních prostředků je v příkrém nesouladu se společenskou povahou výrobního procesu, s

povahou výrobních sil. Důsledkem tohoto nesouladu jsou hospodářské krize, které vedou k ničení výrobních sil. Přitom sám tento nesoulad tvoří hospodářský základ sociální revoluce, jejímž posláním je zvrátit nynější výrobní poměry a vytvořit nové, odpovídající povaze výrobních sil.

A naopak příkladem úplného souladu výrobních poměrů s povahou výrobních sil je socialistické národní hospodářství v Sovětském svazu, kde společenské vlastnictví výrobních prostředků je v plném souladu se společenskou povahou výrobního procesu, a kde proto není ani hospodářských krizí a kde také výrobní síly nejsou ničeny.

Tudíž, výrobní síly nejsou jen nejrychleji se měnícím a nejrevolučnějším faktorem výroby. Jsou zároveň určujícím faktorem rozvoje výroby.

Jaké jsou výrobní síly, takové jsou nezbytně i výrobní poměry.

Jestliže stav produktivních sil skýtá objasnění, jakými výrobními nástroji si lidé vyrábějí potřebné materiální statky, pak stav výrobních poměrů skýtá už další objasnění, komu patří výrobní prostředky (půda, lesy, vody, nerosty, suroviny, výrobní nástroje, provozní budovy, prostředky dopravní a spoje atp.), kdo má právo nakládat výrobními prostředky, zda veškerá společnost, nebo jednotlivci, skupiny a třídy, které jich využívají k vykořisťování jiných lidí, skupin a tříd.

Schematicky je možno načrtnout rozvoj výrobních sil od nejstarších dob až do dneška takto: přechod od primitivních kamenných nástrojů k luku a šípům a v souvislosti s tím přechod od loveckého způsobu života k ochočování zvířat a primitivnímu chovu dobytka; přechod od kamenných nástrojů k nástrojům kovovým (železná sekyra, pluh s železným rádlím atp.) a ve shodě s tím přechod k pěstování plodin a k zemědělství; další zdokonalení kovových nástrojů k zpracování látek, přechod ke kovářskému měchu, přechod k hrnčičství a ve shodě s tím rozvoj řemesla, odloučení řemesla od zemědělství, rozvoj samostatné řemeslné a později manufakturní výroby; přechod od řemeslných výrobních nástrojů ke stroji a přeměna řemeslné a manufakturní výroby ve strojní průmysl; přechod k systému strojů a vznik novodobého zmechanisovaného velkopřemyslu — tak je možno všeobecně a velmi kuse načrtnout rozvoj výrobních sil společnosti v dějinách lidstva. Přitom je pochopitelné, že rozvoj a zdokonalování výrobních nástrojů bylo prováděno lidmi majícími vztah k výrobě, a nikoli nezávisle na lidech, takže spolu se změnou a rozvojem výrobních nástrojů se měnili a rozvíjeli lidé jako nejdůležitější faktor výrobních sil, měnily se a vyvíjely jejich výrobní zkušenosti, jejich pracovní zručnost a jejich dovednost používat výrobních nástrojů.

Podle toho, jak se měnily a rozvíjely v dějinách výrobní síly společnosti, měnily se a rozvíjely výrobní vztahy lidí, jejich hospodářské vztahy.

Dějiny znají pět hlavních typů výrobních poměrů: řád prvobytně pospolný, řád otrokářský, feudální, kapitalistický a socialistický.

Za prvobytně pospolného řádu je základem výrobních poměrů společné vlastnictví výrobních prostředků. To v základě odpovídá povaze výrobních sil v tomto období. Kamenné nástroje i později se objevivší luk a šípy neumožňovaly, aby jednotlivec sám vedl boj s přírodními silami a dravou zvěří. Aby lidé mohli sebrat lesní plody, nalovit ryby a vystavět nějaké obydlí, jsou nuceni pracovat pospolu, nechtějí-li se stát obětí smrti hladem, dravé zvěře nebo sousedních společností. Pospolitá práce vede k pospolitému vlastnictví výrobních prostředků i produktů výroby. Tady ještě neexistují pojmy soukromého vlastnictví výrobních prostředků, odmyslíme-li si individuální vlastnictví některých výrobních nástrojů, které jsou zároveň zbraněmi na obranu před dravou zvěří. Tady není vykořisťování, tady není tříd.

Za otrokářského řádu je základem výrobních poměrů otrokářovo vlastnictví výrobních prostředků i jeho vlastnictví nad člověkem, který pracuje ve výrobě — otrokem, jež může otrokář prodat, koupit a zabít jako němou tvář. Takové výrobní poměry v podstatě odpovídají stavu výrobních sil v tomto období. Místo kamenných nástrojů vládli nyní lidé nástroji kovovými, místo ubohého a primitivního hospodářství, omezeného na lov, které neznalo ani chovu dobytka, ani zemědělství, objevil se chov dobytka, zemědělství, řemesla a dělba práce mezi těmito výrobními odvětvími, objevila se možnost směny výrobků mezi jednotlivci a společnostmi, možnost nakupení bohatství v rukou několika málo jedinců, skutečné nakupení výrobních prostředků v rukou menšiny, možnost podmanění většiny menšinou a přeměny příslušníků této většiny v otroky. Tady už není pospolité a svobodné práce všech členů společnosti ve výrobním procesu, tady vládne nucená práce otroků, vykořisťovaných nepracujícími otrokáři. Proto není také pospolitého vlastnictví výrobních prostředků ani pospolitého vlastnictví výrobků. Na jeho místo nastupuje vlastnictví soukromé. Tady je otrokář prvním a hlavním vlastníkem v plném smyslu tohoto slova.

Bohatí a chudí, vykořisťovatelé a vykořisťovaní, plnoprávní a bezprávní, krutý třídní boj mezi nimi — tak vypadá otrokářský řád.

Za feudálního řádu je základem výrobních poměrů feudálovo vlastnictví výrobních prostředků a jeho neúplné vlastnictví nad člověkem, který pracuje ve výrobě — nevolníkem, jež feudální pán už nesmí zabít, může ho však prodat nebo koupit. Kromě feudálního vlastnictví existuje rolníkovo a řemeslníkovo individuální vlastnictví výrobních nástrojů a jeho soukromého hospodářství, založené na osobní práci. Takové výrobní poměry v podstatě odpovídají stavu výrobních sil v tomto období. Další zdokonalení v tavení a zpracování železa, rozšíření železného pluhu a tkalcovského stavu, další rozvoj zemědělství, sadařství, vinařství a produkce oleje, vznik manufaktur zároveň s řemeslnými dílnami — takové jsou charakteristické rysy stavu výrobních sil.

Nové výrobní síly vyžadují, aby pracovník projevoval ve výrobě jistou iniciativu a lnul do jisté míry k práci, měl na ní zájem. Proto feudální pán upouští od otroka jako pracovníka, který nemá zájmu na práci a nemá naprosto žádné iniciativy, dává přednost nevolníkům, kteří mají svá hospodářství, své výrobní nástroje, kteří mají jistý zájem na práci, nezbytný k tomu, aby obdělávali půdu a odváděli feudálnímu pánovi v naturáliích část sklizně.

Soukromé vlastnictví se zde vyvíjí dále. Vykořisťování je téměř stejně kruté jako za otroctví, je jen poněkud zmírněno. Třídní boj mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými tvoří hlavní rys feudálního řádu.

Za kapitalistického řádu je základem výrobních poměrů kapitalistické vlastnictví výrobních prostředků, při čemž neexistuje vlastnictví nad lidmi, pracujícími ve výrobě — námezdními dělníky. Kapitalista je nemůže ani zabít, ani prodat. Jsou osobně svobodní. Jsou však zbaveni výrobních prostředků, a aby nezemřeli hladem, jsou nuceni svou pracovní sílu prodávat kapitalistovi a nést járho vykořisťování. Kromě kapitalistického vlastnictví výrobních prostředků existuje a zprvu je hojně rozšířeno soukromé vlastnictví výrobních prostředků, patřících rolníkovi a řemeslníkovi, osvobozeným od nevolnické závislosti, vlastnictví založené na osobní práci. Místo řemeslných dílen a manufaktur vznikly obrovské továrny a závody, vybavené stroji. Místo šlechtických statků, obdělávaných primitivními rolnickými výrobními nástroji, vznikly kapitalistické velkostatky, spravované na základě agrotechniky a vybavené hospodářskými stroji.

Nové výrobní síly vyžadují, aby lidé, pracující ve výrobě, byli na vyšším stupni kultury, aby byli bystřejší než zaostalí a nevědomí nevolníci, aby byli schopni rozumět stroji a správně jej

obsluhovat. Proto dávají kapitalisté přednost námezdním dělníkům, zbaveným nevolnických pout, dělníkům na takové kulturní úrovni, aby mohli stroje správně obsluhovat.

Když však kapitalismus vystupňoval výrobní síly do obrovských rozměrů, zapletl se do rozporů, které není s to vyřešit. Tím, že vyrábí stále větší množství zboží a snižuje ceny zboží, vyhrocuje konkurenci, přivádí na mizinu masy drobných a středních soukromých vlastníků, činí z nich proletáře a stlačuje jejich koupěschopnost, takže odbyt vyrobeného zboží se stává nemožným. Tím, že kapitalismus rozšiřuje výrobu a soustřeďuje v obrovských továrnách a závodech miliony dělníků, vtiskuje výrobnímu procesu společenskou povahu, a tím podkopává svou vlastní základnu, jelikož společenská povaha výrobního procesu vyžaduje společenské vlastnictví výrobních prostředků, kdežto vlastnictví výrobních prostředků zůstává soukromokapitalistickým, neslučitelným se společenskou povahou výrobního procesu,

Tyto nesmiřitelné rozpory mezi povahou výrobních sil a mezi výrobními poměry se projevují periodickými krisemi nadvýroby, kdy kapitalisté, nenalézajíce — ježto sami způsobili ožebračení masy obyvatelstva — odbytu, schopného placení, jsou nuceni pálit výrobky, ničit hotové zboží, zastavovat výrobu, ničit produktivní síly, a to v době, kdy miliony obyvatel jsou nuceny strádat nezaměstnaností a hladovět nikoli proto, že je nedostatek zboží, nýbrž proto, že zboží bylo vyrobeno příliš mnoho.

To znamená, že kapitalistické výrobní poměry již neodpovídají stavu výrobních sil společnosti a dostaly se s nimi do nesmiřitelného rozporu.

To znamená, že kapitalismus je těhotný revolucí, jejímž úkolem je nahradit nynější kapitalistické vlastnictví výrobních prostředků vlastnictvím socialistickým.

To znamená, že podstatným rysem kapitalistického řádu je nanejvýš prudký třídní boj mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými.

Za socialistického řádu, který je zatím uskutečněn jedině v Sovětském svazu, je základem výrobních poměrů společenské vlastnictví výrobních prostředků. Tady už není ani vykořisťovatelů, ani vykořisťovaných. Vyrobené produkty jsou rozdělovány podle práce ve shodě se zásadou: „Kdo nepracuje, ať nejí!“ Vzájemné vztahy lidí ve výrobním procesu mají tady povahu vztahů různé součinnosti a socialistické vzájemné pomoci pracovníků zbavených vykořisťování. Tady jsou výrobní poměry v plném souladu se stavem výrobních sil, neboť společenská povaha výrobního procesu je upevňována společenským vlastnictvím výrobních prostředků.

Proto socialistická výroba v Sovětském svazu nezná periodických krisí nadvýroby a s nimi souvisících protismyslných zjevů.

Proto se zde výrobní síly rozvíjejí urychleným tempem, jelikož výrobní poměry jim odpovídající skýtají volný prostor pro tento rozvoj.

Takový je rozvoj výrobních vztahů lidí v dějinách lidstva.

Taková je závislost rozvoje výrobních poměrů na rozvoji výrobních sil společnosti, především na rozvoji výrobních nástrojů. V důsledku této závislosti vyvolají změny a rozvoj výrobních sil dříve nebo později příslušné změny a rozvoj výrobních poměrů.

„Užívání a vytváření pracovních prostředků* — praví Marx — ačkoli je v zárodcích vlastní už určitým druhům zvířat, je charakteristickým rysem specifického lidského pracovního procesu, a Franklin definuje proto člověka jako... živočicha zhotovujícího nástroje. Stejnou důležitost, Jakou

má složení ostatků kostí pro poznání ústrojí vyhynulých živočišných druhů, mají ostatky pracovních prostředků pro posouzení zaniklých hospodářských, společenských formací. Hospodářské epochy se neliší od sebe tím, co se vyrábí, nýbrž tím, jak, jakými pracovními prostředky se vyrábí. Pracovní prostředky jsou nejen měřítkem vývoje lidské pracovní síly, nýbrž i ukazatelem společenských poměrů, za kterých se pracuje“ (K. Marx, „Kapitál“, sv. I, str. 121, ruské vydání z r. 1935).

* „Pracovními prostředky“ rozumí Marx hlavně výrobní nástroje.—J.St.

A dále:

a) „Společenské poměry jsou úzce spjaty s výrobními silami. Lidé, získávající nové výrobní síly, mění svůj výrobní způsob, a se změnou výrobního způsobu, se změnou způsobu dobývání své obživy mění všechny své společenské poměry. Ruční mlýn dává společnost se suzerénem (feudálním pánem — J. St.); parní mlýn — společnost s průmyslovým kapitalistou“ (K. Marx, „Bída filosofie“, Svoboda, 1949, str. 83.)

b) „Existuje ustavičný pohyb narůstání výrobních sil, destrukce společenských poměrů, utváření idejí; nehybná je jen abstrakce pohybu“ (tamtéž).

Engels, charakterisuje historický materialismus, zformulovaný v „Manifestu komunistické strany“, praví:

„Hospodářská výroba a z ní nutně vyplývající společenské učlenění každé dějinné epochy tvoří základ politických a duchovních dějin této epochy... Ve shodě s tím od doby rozkladu pravěké pospolné držby půdy byly veškeré dějiny dějinami třídních bojů, zápasů mezi vykořisťovanými a vykořisťujícími, ovládanými a vládoucími třídami na různých stupních společenského vývoje... Nyní však tento boj dosáhl stupně, kdy vykořisťovaná a utiskovaná třída (proletariát) se již nemůže od vykořisťující a ji utiskující třídy (buržoasie) osvobodit, neosvobodí-li zároveň navždy celou společnost od vykořisťování, útisku a třídních bojů ...“ (Engelsova předmluva k německému vydání „Manifestu“ z r. 1883).

c) Třetí zvláštnost výroby záleží v tom, že nové výrobní síly a jim odpovídající výrobní poměry nevznikají odděleně od starého řádu, po zániku starého řádu, nýbrž v lůně starého řádu, že nevznikají jako následek záměrné, uvědomělé činnosti lidí, nýbrž živelně, aniž si to lidé uvědomují, nezávisle na jejich vůli. Vznikají živelně a nezávisle na vůli lidí ze dvou příčin:

Za prvé proto, že lidé si nemohou svobodně zvolit ten neb onen výrobní způsob, neboť každá nová generace, vstupující do života, zastihuje již hotové výrobní síly a výrobní poměry jako výsledek práce minulých generací, takže musí přijmout pro první dobu všechno to, co nalézá hotové v oblasti výroby a přizpůsobit se tomu, aby nabyla možnosti vyrábět materiální statky.

Za druhé proto, že lidé, zdokonalující ten či onen výrobní nástroj, tu či onu složku produktivních sil, si neuvědomují, nechápou a nepřemýšlejí o tom, k jakým společenským důsledkům musí přivést tato zdokonalení, a myslí jen na své všední zájmy, na to, jak usnadnit svou práci a dosáhnout nějakého bezprostředního, přímého prospěchu pro sebe.

Když někteří členové prvobytné pospolné společnosti postupně a bezděčně přecházeli od kamenných nástrojů k železným, nevěděli ovšem a nepřemýšleli o tom, k jakým společenským důsledkům povede tato novota, nechápali a neuvědomovali si, že přechod ke kovovým nástrojům znamená převrat ve výrobě, že povede konec -konců k otrokářskému řádu. Chtěli prostě usnadnit

svou práci a dosáhnout blízkého, hmatatelného prospěchu. Jejich záměrná činnost se omezovala na úzký rámec tohoto všedního osobního prospěchu.

Když mladá evropská buržoasie v období feudálního řádu vedle malých cechovních dílen začala zřizovat veliké manufaktury, a tím stupňovala produktivní síly společnosti, nevěděla ovšem a nepřemýšlela o tom, k jakým společenským důsledkům povede tato novota, neuvědomovala si a nechápala, že tato „malá“ novota povede k takovému přeskupení společenských sil, které musí skončit revolucí jak proti královské moci, jejíž přízně si tak vysoce vážila, tak i proti šlechtě, do jejíž řad se mnohdy toužili dostat její vynikající představitelé. Chtěla prostě zlevnit výrobu zboží, vrhnout co nejvíce zboží na trhy Asie a právě objevené Ameriky a shrábnout co největší zisky. Její záměrná činnost se omezovala na úzký rámec této běžné praxe.

Když ruští kapitalisté společně se zahraničními kapitalisty usilovně zaváděli v Rusku novodobý zmechanisovaný velkopřmysl, ponechávající carismus netknutý a vydávající rolnictvo na pospas statkářům, nevěděli ovšem a nepřemýšleli o tom, k jakým společenským důsledkům povede tento významný růst výrobních sil, neuvědomovali si a nechápali, že ten významný krok na poli výrobních sil společnosti povede k takovému přeskupení společenských sil, které umožní proletariátu získat za spojence rolnictvo a provést vítěznou socialistickou revoluci. Chtěli prostě do krajnosti rozšířit průmyslovou výrobu, ovládnout nesmírný vnitřní trh, stát se monopolisty a vyždímat z národního hospodářství co nejvíce zisků. Jejich záměrná činnost nevybočovala z mezí jejich všedních, jen úzce výdělečných zájmů.

Marx o tom praví:

„Ve společenské produkci svého života (t. j. v produkci materiálních statků, potřebných pro život člověka — J. St) vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli *nezávislých** poměrů, výrobních poměrů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil.“ (K. Marx, „Předmluva ke kritice politické ekonomie“, Svoboda, 1950, str. 7.)

*Podtrženo mnou. J. St.

To však neznamená, že změny výrobních poměrů a přechod od starých výrobních poměrů k novým probíhá hladce, bez konfliktů a ořesů. Naopak, k takovému přechodu dochází obvykle revolučním odstraněním starých výrobních poměrů a nastolením nových. Až do jisté doby rozvoj výrobních sil a změny ve výrobních poměrech probíhají živelně, nezávisle na vůli lidí. To se však děje jen do jisté chvíle, do chvíle, dokud vzniklé a rozvíjející se výrobní síly náležitě nevyzrají. Poté, když nové výrobní síly vyzrály, existující výrobní poměry a jejich nositelé — panující třídy — se stávají „nepřekonatelnou“ překážkou, kterou je možno odstranit jen záměrnou činností nových tříd, násilnými akcemi těchto tříd, revolucí. Tady zvláště jasně vyniká obrovská úloha nových společenských idejí, nových politických institucí, nové politické moci, jejichž úkolem je násilím odstranit staré výrobní poměry. Na podkladě konfliktu mezi novými výrobními silami a starými výrobními poměry, na podkladě nových hospodářských potřeb společnosti vznikají nové společenské ideje, nové ideje organizují a mobilisují masy, masy se sjednocují v novou politickou armádu, vytvářejí novou revoluční moc a využívají jí, aby silou odstranily staré pořádky ve výrobních poměrech a nastolily pořádky nové. Živelný proces vývoje ustupuje záměrné činnosti lidí, klidný vývoj násilnému převratu, evoluce revoluci.

„Proletariát — praví Marx — se v boji proti buržoasii nutně sjednotí v třídu... revolucí se pozvedne na třídu panující a jako panující třída násilně zruší staré výrobní poměry“ („Manifest komunistické strany“, Svoboda, 1949, str. 49).

A dále:

a) „Proletariát využije svého politického panství k tomu, aby postupně vyrval buržoasii veškerý kapitál, aby soustředil všechny výrobní nástroje v rukou státu, t. j. v rukou proletariátu, zorganizovaného v panující třídu, a aby pokud možno rychle rozmnožil masu výrobních sil“ (tamtéž, str. 45).

b) „Násilí je porodní babičkou každé staré společnosti, která je těhotná novou“ (K. Marx, „Kapitál“, sv. I, str. 608, 1935).

Marx podal roku 1859 v historické „Předmluvě“ k proslulé knize „Ke kritice politické ekonomie“ tuto geniální formulaci podstaty historického materialismu:

„Ve společenské produkci svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých poměrů, výrobních poměrů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil. Souhrn všech těchto výrobních poměrů tvoří hospodářskou strukturu společnosti, reálnou základnu, nad níž se zvedá právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí. Způsob produkce materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec. Bytí lidí není určováno jejich vědomím, nýbrž naopak, jejich vědomí je určováno jejich společenským bytím. Na jistém stupni svého vývoje se materiální výrobní síly společnosti dostávají do rozporu s existujícími výrobními poměry, nebo — což je jen právní výraz toho — s poměry vlastnickými, v jejichž rámci se dosud vyvíjely. Z forem rozvoje výrobních sil se tyto poměry proměňují v jejich okovy. Nastává pak epocha sociálních revolucí. Se změnou hospodářské základny dochází pomaleji nebo rychleji k převratu v celé ohromné nadstavbě. Zkoumáme-li takové převraty, musíme vždy rozlišovat mezi materiálním převratem v hospodářských výrobních podmínkách, jež lze přírodovědecky přesně zjistit, a mezi právními, politickými, náboženskými, uměleckými nebo filosofickými, zkrátka ideologickými formami, v nichž si lidé tento konflikt uvědomují a jej vybojuvávají. Jako neposuzujeme jednotlivce podle toho, co si sám o sobě myslí, právě tak nemůžeme takovou epochu převratu posuzovat z jejího vědomí, nýbrž naopak, toto vědomí musíme vysvětlovat z rozporů materiálního života, z existujícího konfliktu mezi společenskými výrobními silami a výrobními poměry. Společenská formace nikdy nezaniká dříve, dokud se nerozvinuly všechny výrobní síly, pro které je dosti zralá, a nové, vyšší výrobní poměry nikdy nenastupují na její místo, dokud se materiální podmínky jejich existence nevyvíhly v lůně staré společnosti samé. Proto si lidstvo ukládá vždycky jen lakové úkoly, které může vyřešit, neboť při přesnějším zkoumání se vždycky ukáže, že úkol sám vzniká jen tam, kde materiální podmínky jeho řešení jsou již dány, nebo kde jsou alespoň v procesu svého vzniku“ (K. Marx, „Předmluva ke kritice politické ekonomie“, Svoboda, 1950, str. 7—8.)

Tak je tomu s marxistickým materialismem, aplikujeme-li jej na společenský život, na dějiny společnosti.

Takové jsou hlavní rysy dialektického a historického materialismu.